

W polskiej pedagogice pracy

In Polish work pedagogy

Słowa kluczowe: pedagogika pracy, rozwój zawodowy i naukowy, biografia, analiza dokumentów, środowisko naukowe.

Key words: work pedagogy, professional and scientific development, biography, document analysis, scientific environment.

Abstract. In Poland work pedagogy was recognized as a scientific subdiscipline in 1972. Its development since the nineties has been led by Professor St. M. Kwiatkowski, a chairman of the Work Pedagogy Team of the Polish Academy of Sciences. The concept, theories and methodologies were elaborated and the impact on the educational practice of the Professor through specific works in which the author of the article, celebrating his anniversary, co-participated. Therefore, it is a subjective, contributory and jubilee analysis of the results of scientific work at Institute of Educational Research, Academy of Special Pedagogy, Higher Pedagogical School of Polish Teachers Association, Institute for Sustainable Technologies – National Research Institute and Work Pedagogy Team.

Wprowadzenie. Jesteśmy świadkami, uczestnikami najszybszego tempa zmian treści i środków pracy, wszystkich stron życia człowieka. Od dawna tym zmianom towarzyszą opinie o nienadążaniu modernizacji kształcenia, w tym zawodowego za potrzebami gospodarki i rynku pracy. Teraz głównym kryterium oceny uzyskanego wykształcenia jest rynek pracy, możliwości uzyskania satysfakcjonującego zatrudnienia. Stąd zapotrzebowanie na badania i kształcenie pedagogów pracy.

Postępuje automatyzacja, robotyzacja, informatyzacja, a więc intelektualizacja każdej pracy (Bednarczyk, 1999 i 2008). Badania mózgu, sztucznej inteligencji pozwalają oczekiwać nowych relacji człowieka z cyberurządzeniami i sieciami internetowymi, co w najbliższych latach będzie rewolucjonizować proces uczenia się i pracy.

Praca ludzka jest i będzie najwyższą wartością (Nowacki, 2008, Gerlach, 2016, Wiatrowski, 2005). Przygotowanie do nowej pracy, nowych zawodów, nowych stanowisk i nowej organizacji pracy w innych organizacyjnie i technicznie przedsiębiorstwach i urzędach będzie wymagało również nowej edukacji, w tym przygotowania zawodowego.

Stąd w jubileuszowej monografii (Kwiatkowski, 2012) uznanie dotychczasowych klasycznych obszarów pedagogiki pracy (Wiatrowski, 2012) z silnym podkreśleniem roli rynku pracy. Obszary badań ulegają jednak ciągłej modyfikacji, wzrasta rola do-

radztwa zawodowego, studiów wyższych i kształcenia ustawicznego, nowych technologii.

Podobne zadania edukacji zawodowej, pedagogiki przedstawione są w światowej literaturze (Bocca, 1998, Maclean, 2009, Rauner, 2008, Schelten, 2005).

Polska pedagogika pracy została uznana jako subdyscyplina naukowa w 1972 roku. Jej rozwojowi od lat dziewięćdziesiątych przewodzi Profesor St.M. Kwiatkowski, przewodniczący Zespołu Pedagogiki Pracy KNP PAN.

W tym kontekście w opracowaniu zwrócę uwagę na rozwój polskiej pedagogiki w ostatnich 30 latach dokumentowany głównie pracami Profesora Stefana M. Kwiatkowskiego, naszego Jubilata.

W rozdziale poświęconym Profesorowi celowo zamieściliśmy przedruki dwóch artykułów jego autorstwa: *Wyznaczniki drogi zawodowej* (próba matematycznego opisanie kryteriów, uwarunkowań rozwoju zawodowego w przedsiębiorstwie) oraz *Edukacyjne funkcje współczesnych przedsiębiorstw*. W moim przekonaniu to zapowiedź wzrostu nie tylko docenianego już teraz kapitału intelektualnego przedsiębiorstw, organizacji, ale ukazanie niezbędnej intensyfikacji uczenia się pracowników w procesie pracy i nie tylko jako jednej z najważniejszych dróg rozwoju w najbliższej przyszłości.

Jubilat określa swoją tematykę naukową jako: pedagogika pracy – kształcenie zawodowe, ustawiczne. Badania prowadzi w zakresie standardów kwalifikacji zawodowych, ram kwalifikacji, nowoczesnych metod kształcenia zawodowego i przywództwa edukacyjnego.

Za artykułami Profesora zamieściliśmy artykuł dr. Krzysztofa Symeli (doktoranta profesora dr. hab. Stefana M. Kwiatkowskiego) o wspólnej drodze i aktualnych projektach, pracach nad standardami i informacjami o zawodach.

Profesor Stefan M. Kwiatkowski wniósł swoimi pracami do polskiej pedagogiki pracy:

- koncepcję modelowania czynności poznawczych w procesie kształcenia zawodowego,
- metodologię opracowania standardów kwalifikacji zawodowych, relacji z ramami kwalifikacji zawodowych (rozwijaną przez uczniów i współpracowników),
- zarys teorii przywództwa (nauczyciel, dyrektor).

W opracowaniu na pewno „przyczynkowo i subiektywnie” przedstawię wkład Profesora w rozwój pedagogiki pracy, przywołując dokumenty, projekty, publikacje, konferencje w instytucjach, w których współpracowaliśmy.

1. W Instytucie Badań Edukacyjnych. Obejmując dyrekturę Instytutu Badań Edukacyjnych w 1993 r., zetknął się Profesor St. M. Kwiatkowski z ogromnymi kłopotami okresu transformacji. Współpracując z Instytutem i przez kilka lat pracując w IBE, widziałem jak ogromne to były problemy. Stąd twierdzę, że największą wartością i sukcesem Profesora jest przetrwanie i zachowanie Instytutu.

Potrafilismy instytucjonalnie wspierać się w środowisku.

Trudności wyzwoliły nową inwencję. Ruszyły w IBE na ogromną skalę studia podyplomowe, seminaria doktoranckie dla nauczycieli i wydawnictwa. Kilkudziesięciu nauczycieli – badaczy uzyskało stopnie doktorskie, a kilkunastu z nich później

zostało doktorami habilitowanymi i pracuje w szkołach wyższych. Przytoczę oczywiście doktoraty obronione w IBE, ale przygotowane w ITeE – PIB w Radomiu.

Jeszcze „tylko” doktor habilitowany Stefan M. Kwiatkowski uznał, że badania prowadzone w ITeE są innowacyjne, oparte na solidnych podstawach i wsparł je, podejmując się promotorstwa pierwszych naszych doktoratów:

- Krzysztof Symela: *Optymalizacja modelu kształcenia wykwalifikowanych pracowników*, 1993 IBE,
- Janusz Figurski: *Wymagania gospodarki rynkowej a treści kształcenia zawodowego*, 1994 IBE,
- Zbigniew Kramek: *Modułowe pakiety edukacyjne w kształceniu zawodowym*, 1995 IBE,
- Ireneusz Woźniak: *Programy kształcenia zawodowego w świetle oczekiwań pracodawców*, 1999 IBE.

To byli jedni z pierwszych spośród 44 wypromowanych doktorów. Dodajmy, że Profesor St. M. Kwiatkowski recenzował ponad 100 prac doktorskich, kilkadziesiąt w przewodach habilitacyjnych i profesorskich.

Istotną, bardzo ważną dla polityki i praktyki edukacyjnej rolę odgrywają wypracowane w środowisku naukowym ekspertyzy i uczestnictwo uczonych w radach konsultacyjnych, programowych organów administracji państwowej i samorządowej oraz komitetów sterujących wielkimi programami. Profesor Kwiatkowski jest prawie wszędzie. Przytoczę ekspertyzy, w których opracowywaniu uczestniczyliśmy:

- *Strategia rozwoju kształcenia ustawicznego do roku 2010*, Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2003, <http://www.men.gov.pl>,
- *Raport o stanie edukacji ustawicznej w Polsce w roku 2005*, Ministerstwo Edukacji i Nauki, Warszawa 2005,
- *Ekspertyza dotycząca kształcenia dla rynku pracy – „Polityka edukacyjna miasta stołecznego Warszawy na lata 2008–2012”*, Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, 2007.

Kierując się przesłanką przedstawienia przywództwa Profesora w polskiej pedagogice pracy, konkretne dokonania Profesora i IBE przedstawię na przykładach współpracy i obecności w pracach Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB w Radomiu, Wyższej Szkole Pedagogicznej ZNP i po części Zespole Pedagogiki Pracy.

2. W Instytucie Technologii Eksploatacji – PIB Ośrodek Badań i Rozwoju Edukacji Zawodowej. Z Profesorem współpracujemy od 1986 r., to jest od powstania wtedy Międzyresortowego Centrum Naukowego Eksploatacji Majątku Trwałego i jednostki wewnętrznej Instytutu Doskonalenia Kadr Eksploatacyjnych. W realizacji wielkich centralnych i resortowych programów współpracowaliśmy z Profesorem i praktycznie ze wszystkimi ośrodkami pedagogiki pracy. Przytoczę wybrane projekty najbardziej znaczące, w których Profesor był inspiratorem i najczęściej głównym, kluczowym ekspertem.

- *Budowa standardów kwalifikacji zawodowych w Polsce*, Europejska Fundacja Kształcenia Zawodowego w Turynie, BKK, Warszawa 1999,
- *Badanie wpływu nowych systemów informowania i doradztwa zawodowego w szkołach wyższych na aktywność studentów i absolwentów na rynku pracy*, COST, A23, IBE, WSP ZNP, ITeE – PIB, 2005–2007,
- *Poprawa jakości pracy szkoły*, Phare SMART Programme, IBE, ITeE, 1997–1999,

- *Eksperyment pedagogiczny oraz dokonanie oceny wyników eksperymentu prowadzonego na podstawie dokumentacji programowych o budowie modułowej*, MEN, ITeE – PIB, 1996–2000,
- *Opracowanie i upowszechnienie krajowych standardów kwalifikacji zawodowych*. SPO RZL, MPiPS, ITeE – PIB, IPiSS, LCDNiKP, Doradca, 2006–2007,
- *Krajowe standardy kompetencji zawodowych*, PO KL, MPiPS, ITeE – PIB, IPiSS, LCDNiKP, WYG, Doradca 2012–2013,
- *Laboratoria innowacji w rozwoju kompetencji nauczycieli pedagogiki specjalnej i osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (i-Lab3) Erasmus+*, APS, ITeE – PIB; CEIPES; CJD; UP, 2014–2016,
- *Rozwijanie, uzupełnianie, i aktualizacja informacji o zawodach oraz jej upowszechnianie za pomocą nowoczesnych narzędzi komunikacji*, INFODORADCA+, POWER, Doradca, ITeE – PIB, IPiSS, CIOP, SPBS, 2017–2019.

Z analizy tytułów projektów wynika, że obejmowały one praktycznie wszystkie obszary pedagogiki. Ogromna skala badań, w tym geograficzna, europejska pozwalała konsolidować środowisko pedagogiki pracy i rozszerzać mapę współpracujących z nami uniwersytetów, instytutów i przedsiębiorstw w Europie. Zakres tematyczny naszych projektów obejmował badania pracy (na stanowiskach pracy i prognozowania foresight), projektowanie standardów kompetencji/kwalifikacji, projektowanie wdrożenie innowacyjnych, modułowych programów kształcenia zawodowego oraz pakietów edukacyjnych (Mazurkiewicz, 2011, Symela, 1999, Kunc, Woźniak, 2012).

Zamieszczam przykłady wydawnictw zwartych, redagowanych i współredagowanych przez prof. St. M. Kwiatkowskiego w monograficznej serii wydawniczej *Biblioteka Pedagogiki Pracy* (aktualnie to 280 tomów i 181.120 egz.):

- Kwiatkowski S., Sepkowska Z. (red.) (2000), *Budowa standardów kwalifikacji zawodowych w Polsce*. IBE Warszawa; ITeE Radom.
- Kwiatkowski S., Sepkowska Z. (red.) (2000), *Developing professional qualification standards in Poland*. IBE Warszawa; ITeE Radom.
- Kwiatkowski S.M., Symela K. (red.) (2001), *Standardy kwalifikacji zawodowych: Teoria. Metodologia. Projekty*. IBE Warszawa.
- Kwiatkowski S. (red.) (2001), *Edukacja zawodowa wobec rynku pracy i integracji europejskiej*. IPiSS; IBE Warszawa; ITeE Radom.
- Kwiatkowski S., Woźniak I. (red.) (2002), *Standardy kwalifikacji zawodowych i standardy edukacyjne*. IBE, Warszawa.
- Bednarczyk H., Woźniak I., Kwiatkowski S. (2006), *Opracowanie i upowszechnianie krajowych standardów kwalifikacji zawodowych*. MPiPS, Warszawa.
- Kwiatkowski S., Woźniak I. (2006), *National Vocational Qualification Standards*. Warszawa: MPiPS.
- Woźniak I., Kwiatkowski S. (red.) (2007), *National Vocational Qualification Standards – The European Context*. Warszawa: MPiPS.
- Bednarczyk H., Woźniak I., Kwiatkowski S. (red.) (2007), *Krajowe standardy kwalifikacji zawodowych. Rozwój i współpraca*. Warszawa: MPiPS.
- Żurek M., Kwiatkowski M. (red.) (2008), *Aktywizacja zawodowa studentów w Akademickich Biurach Karier*. Radom: ITeE – PIB.

Zorganizowaliśmy 225 krajowych i międzynarodowych konferencji naukowych, w części których Profesor Stefan M. Kwiatkowski wygłaszał główne referaty, przewodniczył obradom i Radom Naukowym Konferencji.

I wreszcie nasze czasopisma utworzone wspólnie z profesorem Stanisławem Kaczorem, w których Profesor Stefan M. Kwiatkowski przewodniczył Radzie lub Komitetowi Naukowemu: *Pedagogika Pracy* – wydaliśmy tomy od 19 do 55, *Edukacja Ustawiczna Dorosłych Polish Journal of Continuing Education* – to już 99 numer. Nasz kwartalnik aktualnie uzyskał 14 punktów, znajduje się na liście B czasopism MNi SzW.

3. W Wyższej Szkole Pedagogicznej ZNP w Warszawie. Prof. dr hab. St.M. Kwiatkowski pracował w WSP ZNP od 1995 r. do 2016 r. W latach 1995–1999 był Dziekanem Wydziału Pedagogicznego. W 1999 r. powołano Zakład, a w 2012 r. Katedrę Pedagogiki Pracy, którymi kierowałem. W 1999 r. rozpoczęliśmy z Profesorem autorskie i pierwsze w Polsce kształcenie studentów na kierunku pedagogika w specjalności pedagogika pracy ze specjalizacjami: PP z doradztwem zawodowym, PP z ochroną pracy, PP z praktyczną nauką zawodu i PP z zarządzaniem i marketingiem.

Naszą specjalność ukończyło około 2000 absolwentów, są zatrudnieni w instytucjach rynku pracy, działach personalnych i szkoleniach przedsiębiorstw oraz instytucjach edukacyjnych. Interdyscyplinarne treści studiów oraz innowacyjne metody kształcenia, Akademickie Biuro Karier, uczestnictwo studentów w projektach europejskich, konferencjach naukowych i konferencjach studenckich powodowały wysoką atrakcyjność studiowania. Wymienię przykładowe projekty:

- *Akademickie Biuro Karier Utworzenie ABK, Wizja kariery – aktywne poszukiwanie pracy, Przedsiębiorczość – aktywne poszukiwanie pracy, granty Ministerstwa Gospodarki Pracy, 2002–2005;*
- *Mazowiecki projekt edukacji ekologicznej – „Co się dzieje w gniazdach?” badania, innowacje pedagogiczne, 2002–2003;*
- *Instytucje Unii Europejskiej oraz projekty dla rozwoju edukacji, zatrudnienia i polityki socjalnej w integracji ekonomicznej Europy – Jean Monet, 2002–2004;*
- *Pedagogika pracy w krajowej i europejskiej przestrzeni badań i edukacji, projekt własny, 2005–2010.*

Aktywność środowiska uczelnianego charakteryzują wybrane niżej konferencje naukowe organizowane tylko w okresie uruchamiania pełnych studiów w specjalności pedagogika pracy:

- *Środowisko naukowe pedagogów pracy – Europejska sieć pedagogów pracy, 7 grudnia 2004, IBE,*
- *Pedagogika pracy – doradztwo zawodowe. Targi pracy: Edukacja i praca socjalna 4 grudnia 2004 WSP ZNP,*
- *Współpraca w kształceniu i rozwoju naukowym pedagogów pracy, WSP ZNP, Warszawa 10 grudnia 2003,*
- *Polska strategia rozwoju kształcenia ustawicznego, WSP ZNP, IBE, ITeE, Warszawa 15 października 2003,*

- *Ustawiczna edukacja zawodowa – projekty międzynarodowe* (WSP ZNP, IBE, PR. ITeE). UE – Białoruś 5 maja, UE – Rosja 24 czerwca UE – Ukraina 16 września, Polska – Słowacja 25 listopada 2003,
- *Innowacje w edukacji ekologicznej*, SO Sycyna, WSP ZNP, 2003,
- *Jakość kształcenia – szanse na rynku pracy*. WSP ZNP, IBE, ITeE Warszawa 23 marca 2003,
- *Edukacja dorosłych – służba społeczna* WSP ZNP – 2002 Warszawa,
- *Kształcenie pedagogów pracy* WSP ZNP – maj 2002 Warszawa.

W konferencjach Profesor St.M. Kwiatkowski prezentował zwykle referaty problemowe, kierował obradami lub był recenzentem. Podobnie z udziałem Profesora powstawały niżej wymienione publikacje:

- Bednarczyk H., Kupidura T. (red.): (2008) *Edukacja informatyczna w aktywizacji dorosłych na wsi*, ITeE – PIB Radom, IBE, WSP ZNP Warszawa.
- Bednarczyk H., Shklyar A. (red.): (2006) *Jakość ustawicznej edukacji zawodowej*. Radom; Warszawa: ITeE – PIB, WSP ZNP Warszawa.
- Bednarczyk H., Woźniak I. (red.): (2004) *Pedagogika pracy wobec problemów ochrony pracy*, WSP ZNP, ITeE, IBE.
- Bednarczyk H., Figurski J., Żurek M. (red.): (2004) *Pedagogika pracy – doradztwo zawodowe*, WSP ZNP, ITeE.
- Wujek T.: (2003) *Polska bibliografia oświaty dorosłych 1971–1995*, WSP ZNP, ITeE Warszawa, Radom.
- Bednarczyk H. (red.): (2002) *Edukacja dorosłych – służba społeczna*, WSP ZNP, Warszawa.
- Bednarczyk H., Woźniak I. (red.): (2001) *Diagnozowanie potrzeb edukacyjnych powiatowego rynku pracy*. Stowarzyszenie Oświatowe SYCYNA, WSP ZNP, ITeE, Radom.

Pod patronatem Profesora i Zespołu Pedagogiki Pracy przeprowadzono ogólnopolskie konkursy prac dyplomowych i doktorskich w zakresie pedagogiki pracy.

4. W Zespole Pedagogiki Pracy KNP PAN. Obejmując przywództwo po znakomitych uczonych, profesorach Tadeuszu W. Nowackim i Zygmuncie Wiatrowskim, wniósł Profesor St.M. Kwiatkowski nową dynamikę w zakresie rozwoju naukowego, i środowiska, umożliwiając głównie w Instytucie Badań Edukacyjnych: prowadzenie seminariów i przewodów doktorskich. Umiejętnie tworzy warunki do rozwoju regionalnych ośrodków pedagogiki pracy i współpracy środowiska naukowego. Patronował, wspierał i współuczestniczył w poważnych już 25-letnich Ogólnopolskich Seminariach metodologicznych profesora Franciszka Szloska *Badanie – Dojrzwianie – Rozwój*.

Pod auspicjami Zespołu Pedagogiki Pracy i Komitetu Naukowego Pedagogiki PAN doskonalono więc metodologię badań, ukazywały się liczne wydawnictwa i konferencje naukowe. Szczególną uwagę zwrócił Profesor na jakość badań i jakość publikacji.

Do szczególnych wydarzeń zaliczam wspólne zebrania Zespołu Pedagogiki Pracy i Komitetu Nauk Pedagogicznych. Przytoczę przedsięwzięcia, które odbyły się w ITeE – PIB w Radomiu:

1999 – *Problemy ustawicznej edukacji zawodowej*,

2007 – *Pedagogika wobec antynomii edukacji i rynku pracy*.

W Zjazdach Pedagogicznych Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego i Komitetu Nauk Pedagogicznych uczestniczył Zespół Pedagogiki Pracy na wydzielonej sesji naukowej z tradycyjnie opublikowanymi referatami w *Pedagogice Pracy* lub *Edukacji Ustawicznej Dorosłych Polish Journal of Continuing Education*. Było to również przyjęte z zainteresowaniem zaprezentowanie dorobku pedagogiki pracy ogólnopolskiemu środowisku naukowemu pedagogiki.

Konkluzja i gratulacje. Przytoczone dokumenty pracy naukowej i naukowego oddziaływania potwierdzają, że Profesor St.M. Kwiatkowski to wyjątkowa postać nie tylko dla polskiej pedagogiki pracy, ale całej pedagogiki i polskiego systemu edukacji naukowej ostatnich trzydziestu lat. Dzisiaj jako Rektor Akademii Pedagogiki Specjalnej (wcześniej Prorektor, Kierownik Katedry Pedagogiki Pracy i Andragogiki) wspólnie z profesorem Franciszkiem Szloskiem konsoliduje i wspiera rozwój pracowników naukowych z całego kraju.

Gratuluje wielkich dokonań w polskiej pedagogice pracy.

Przedstawiono koncepcję, teorie i metodologię Jubilata i jego oddziaływanie na praktykę edukacyjną poprzez konkretne dzieła Profesora, w których miałem szczęście współuczestniczyć. Jest to więc subiektywna, przyczynkowa i jubileuszowa analiza dzieł pracy naukowej Profesora w okresie naszej wspólnej pracy w Instytucie Badań Edukacyjnych, Akademii Pedagogiki Specjalnej, Wyższej Szkole Pedagogicznej ZNP i Zespole Pedagogiki Pracy oraz współpracy z Instytutem Technologii Eksploatacji – PIB (była to więc obserwacja uczestnicząca).

Jubileusz to nie tylko podsumowanie dokonań, ale i szansa kolegów, uczniów podjęcia prób nie tylko dorównania co będzie trudne, ale rozwoju pedagogiki w obliczu zmieniających się oczekiwań wobec systemu edukacji, nauk pedagogicznych, nowej techniki, środków pracy w coraz bardziej zautomatyzowanym, zrobotyzowanym, cyfrowym świecie.

Zachęcam do studiowania dzieł Profesora Stefana M. Kwiatkowskiego dla doskonalenia własnego warsztatu naukowego, rozwoju zawodowego, budowy innowacyjnych strategii kształcenia i badań.

Dziękuję za współpracę i przyjaźń, wsparcie. Mam nadzieję na dalszą współpracę. Gratuluje.

Bibliografia

1. Bednarczyk H.: *Pedagogika pracy – nauka, kształcenie, zawód*, „Ruch Pedagogiczny” nr 3–4 1999, s. 117–123.
2. Bednarczyk H., Koprowska D.: (Edit., 2008) *E-counseling, learning, work. Enterprise for Europe*.
3. Bocca G.: (1998): *Pedagogia del Lavoro*.
4. Driensky D.: (2007): *Inżynierska pedagogika*, Słowacki Uniwersytet Techniczny w Bratysławie.
5. Europa 2020. (2010): *Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Komunikat Komisji, KOM (2010) 2020, Bruksela.
6. Gerlach R.: *Praca człowieka jako wartość czy zniewolenie*. Edukacja Ustawiczna Dorosłych PJoCE nr 4/2016, s. 26–35.
7. *Global report on adult learning and education*, (2009) UNESCO Institute for Lifelong Learning, Hamburg.

8. Kramek Z., Jaszczyk T., Kozieł E.: (red., 2010) *Pedagogika pracy. Studia z przyszłością*, ITeE-PIB, WSP ZNP Warszawa.
9. Kunc L., Woźniak I.: (red., 2012) *Kształcenie i doskonalenie zawodowe w oparciu o analizę procesu pracy w przedsiębiorstwie*, TNOiK, ITeE – PIB Radom.
10. Kwiatkowski St.M.: (red., 2012) *Pedagogika pracy – tradycja i wyzwania współczesności*, ITeE – PIB Radom.
11. Maclean R., Wilson D.: (2009) *International Handbook od Education for the Changing Word od Work*. UNEVOC-UNESCO Springer.
12. Mayor F.: (2001) *Przyszłość świata*. Fundacja Studiów i Badań Edukacyjnych. Warszawa.
13. Mazurkiewicz A., Poteralska B. (red., 2011) *Zaawansowane technologie przemysłowe i ekologiczne dla zrównoważonego rozwoju kraju*, ITeE – PIB Radom.
14. Nowacki T.W.: (2008) *Praca ludzka*, ITeE – PIB Radom.
15. Pineda P.: (2002) *Pedagogika Laboral*, Ariel Education.
16. Plewka Cz.: (2016) *Człowiek w całościowym rozwoju zawodowym*, PK Koszalin.
17. Rauner F., Maclean R.: (2008) *Handbook of Technical and Vocational Education and Training Research*, UNEVOC-UNESCO, Niemcy.
18. Schelten A.: (2005) *Grundlagen der Arbeitspädagogik /Podstawy pedagogiki pracy*, Frenz Steiner Verlag GmbH.
19. Symela K.: (1999) *The principles of implementation and evaluation of modular programmes in training of adults*, MPiPS Warszawa, JLO Genewa, ITeE Radom.
20. Szłosek F.: (red., 2016) *Badanie dojrzewanie rozwój. Metodologia badań społecznych a metodologia badań pedagogicznych*, APS Warszawa, ITeE – PIB Radom.
21. Wiatrowski Z.: (2005) *Podstawy pedagogiki pracy*, Akademia Bydgoska.

dr hab. Henryk Bednarczyk prof. UTH
Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny
im. K. Pułaskiego w Radomiu
h.bednarczyk@uthrad.pl